

V. YÜZYILDA HUNLAR VE BUDHİZM
At The V. Century Hsiung-Nu And Buddhism

Dr. Tilla Deniz BAYKUZU*

ÖZET

IV. yüzyılda Çin'de kurulan Geç Chao devleti (M.S. 319-352), bütün Türk tarihi içinde Budhizmi kabul eden ilk Türk devletidir. Ama Budhist etki altında yaratılan ilk sanatsal çalışmalar V. yüzyılda Kuzey Liang Hun Devleti (M.S. 397-439) zamanında olmuştur. O dönemde Hunlar, Kansu bölgesindeki Ku-ts'ang ve Tun-huang şehirlerinde sanat ve çeviri faaliyetlerini genişletmişlerdir. Sonuç olarak Hunlar Budhizm dininin kuzeye doğru yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Liang Devleti, Kansu, Ku-ts'ang, Tun-huang, Budhizm, Hun

ABSTRACT

In whole Turkish history the first state accepted Buddhism is the Later Chao State (A.D. 319-352) which has been established at the north of China at IV. century. But creating the first artistic Works under the Buddhist effect is at V. Century, at the time of Northern Liang Hsiung-nu State (A.D. 397-439). At that time art and translating activities were grown up by the Hsiung-nu at the cities of Ku-tsang and Tun-huang where in Kansu region. In conclusion, we can say that Hsiung-nu have an important role on spreading of Buddhism toward to North.

Key words: Northern Liang State, Kansu, Ku-ts'ang, Tun-huang, Buddhism, Hsiung-nu

* Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

Türkler uzun tarihleri boyunca çeşitli dinleri kabul etmiş ve bu dinlerin güçlü koruyucuları olarak inançları yolunda çeşitli sanat şaheserleri yaratmışlardır. Türk tarihinde Budhizmin kabulünün genellikle VI.-VIII. yüzyıllar arasına tarihlendirildiğini görmekteyiz. Göktürklerde Budhizme Taspar Kagan döneminde rastlanmaktadır. Kaynaklardan Budhist rahip Hui Lin'in, Taspar Kagan'a Budhizm hakkında bilgi verdiğini, bunlardan çok etkilenen Taspar'ın ise daha fazlasını öğrenmek için Nie-pan, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'ung adlı Sutraları¹ istettiğini görmekteyiz. Bir Budhist pagodası² da inşa ettiren kaganın, Budhizme karşı duyduğu bu ilgiyi haber alan Kuzey Ch'i (535-577) imparatoru, ona armağan etmek üzere Türkçe bilen Liu Shih-ching adlı rahibe Nie-pan-ching yani Nirvana Sutra'yı Türkçe'ye çevirtirmiştir³. Her ne kadar bir takım rahipler Göktürk ülkesinde Budhizmi yaymaya çalışmışlarsa da Budhizme sadece bazı kaganlar tarafından ilgi duyulduğu, bu dinin Göktürk halkı arasında yayılmadığı görülmektedir. Oysa VI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen bu olaylardan çok daha önceleri; IV. ve V. yüzyıllarda Hunlar büyük kitleler halinde Budhizmi kabul etmiş, akabinde bir taraftan ilk Budhist Sutra çevirilerini başlatmışlar, bir taraftan da Hindistan ve Çin'in Batı Bölgelerinden gelen Budhist sanatına kendi bozkır sanatı özelliklerini de katarak Çin'deki "Erken Budhist Sanatı"nı oluşturmuşlardır. Özellikle, büyük bir kısmı, V. yüzyılda Kansu bölgesinde kurulmuş olan Kuzey Liang Hun Devleti tarafından yapılmış olan, bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tun-huang şehrinde bulunan ve dünyaca ünlü *Tun-huang Bin Buddha Mağaraları* olarak anılan "Mo-kaio Mağaraları", Hunların Budhizm adına yaptıkları eserlerin en eskilerinden biridir.

Tun-huang Bin Buddha mağaraları Türk, hatta dünya sanat ve edebiyat tarihi bakımından iki büyük önem taşır. Biri, yüzlerce fresk ve heykeller, diğeri ise içinde sayısız Uygurca yazmaların bulunduğu mağaralar olmalarıdır⁴. Bizler için oldukça büyük değere sahip olan bu mağaraların yeterince tanınmamış veya yanlış tanınmış olması da başka bir önemli konudur. Biz bu söz konusu mağaralar hakkında bilgi vererek eksikliği tamamlamaya çalışacağız.

Mo-kaio Mağaralarının taşıdığı önemi anlatmaya geçmeden önce ona bu önemi kazandıran bölgenin coğrafi yapısı hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

¹ Budha'nın sözlerinin ve öğretilerinin yazıldığı eserler.

² Budhist mabedleri.

³ Ahmet Taşağıl, , *Göktürkler*, TTK, Ankara, 1995, s. 28.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz. : H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1941; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1946.

Tun-huang şehri, Kansu Eyaletinin Ho-hsi (Sarı Irmağın Batısı) Geçidinin batı ucunda yer almaktadır. 414.000 km² yüzölçümüne rağmen çok az bir nüfusa sahip olan Kansu Eyaleti, asıl Çin olarak bilinen Sarı Irmak'ın iç havzasının kuzey-batı sınır eyaletidir. Güneyinde Ssu-ch'üan, doğusunda Shan-hsi Eyaletleri vardır. Kuzeyde ise İç Moğolistan ile batıda Tibet'in Ch'ing-hai (Kukunor) Platosu arasında yer alır. Çin ve Doğu Türkistan arasında uzanan bir nevi koridordur. Bu bölgenin şimdiki adının, Kubilay Han burayı aldığı anda civardaki iki küçük şehirden; Kan-chou ve Su-chou şehirlerinin adlarının birleştirilmesinden ortaya çıktığı düşünülmektedir⁵.

Tun-huang şehri, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) zamanında kurulmuş ve çok uzun geçmişi olan bir vaha şehridir. Budhizmin en parlak merkezlerinden biri olmuş, yüzyıllar boyunca bir çok hanedanlık tarafından bu merkezde binlerce Budhist mağaraları inşa ettirilmiştir. Kansu Eyaleti Tun-huang şehrinin kuzey doğusundaki Wu-shan dağının doğu eteklerinde kurulan bu mağaraların ilki M.S. 366 yılında yapılmıştır⁶. Tamamının inşası "16 Devlet Dönemi" (M.S. 304-439)' nden Yuan Hanedanlığına (1236-1279) kadar olan bin yıla yakın bir döneme yayılır. Daha T'ang Hanedanlığı (618-907)'na gelindiğinde bile sayıları binleri aşan mağaralara bu yüzden "Bin" Budha Mağaraları denmiştir. Zamanımıza sağlam olarak gelebilen mağara sayısı 492 olup, bu mağaralarda iki binden fazla boyalı heykel ve 45.000 m² lik alanı kapsayan freskler bulunmaktadır. Mağaraların bulunduğu bölge adeta bir açık hava müzesi olabilecek nitelikte zengin ve eşsiz eserler içermektedir. Burada hem Çin hem de Türk Budhist sanatının en güzel örneklerini görmek mümkündür. Resimler gündelik hayatı, ticaret kervanlarını, dinî ve toplumsal törenleri betimleyerek bize o dönemin yaşayışı hakkında zengin bilgiler vermektedir⁷. Mağaralardaki kutsal metinler deposu Ch'ing Hanedanlığı (1644-1908), zamanında 1900 yılında keşfedilmiştir. Depoda bulunan 50.000 kadar kutsal metin ruloları, kitaplar ve süslemeler, büyük ölçüde yağmalanmış veya yok edilmiş olsa da bir kısmı batılı ve Çinli ilim adamlarınca korumaya alınmıştır. Bu depolardan çıkan el yazmaları ve resimler ile mağaraların içerdiği sanat öylesine zengindir ki, bunlar "Tun- huangoloji" adı verilen özel bir bilim dalı kurulmasına sebep olmuştur.

⁵ W. Barthold, "Kansu" maddesi, **DİA**, VI. cild, s.162-164.

⁶ Chin-ting Yang, *Chung-kuo Wen-hua Li-shih Tzi-tien*, Shang-hai, 1988, s.121.

⁷ Y. Chen, *Dunhuang Efsaneleri, İpek Yolunda Anlatılan Efsaneler*, Çeviren Nur Yener, İstanbul, 2000, s. 10-11; Ayşe Onat, "Kuzey Çin'de kurulan Hun Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri**, I, A.Ü.Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987, s. 30-31.

Kansu Bölgesi Çin'in batıya açılma, batının ise Çin'e giriş noktasıdır. Yüzyıllarca meşhur *İpek Yolu*'nun doğuda ve batıda saçaklanan yollarının birleştiği tek bölge olmuş ve bunun getirdiği avantajları çok iyi kullanmıştır: Maddî zenginlik ve farklı dinler, kültürler...Bizim için en önemli konulardan biri ise İpek Yolu'nda sadece ticarî değiş tokuşlar değil, inanç ve kültür alış verişi de yapılmış olmasıdır. Yabancı tüccarlar beraberlerinde yalnızca ticarî mal değil kendi adetleri, dinleri ve sanatlarını da getirmişlerdir. Tıpkı alıp götürdüklerinin yalnızca ipek, kumaş ve porselen vs. olmadığı gibi.

M.Ö. V. yüzyılda Hindistan'da doğan Budhizm, Orta Asya'ya M.S.I. yüzyılda girmeye başlamış, III. yüzyılda Doğu Türkistan'ın Güney İpek Yolu üzerindeki şehirlerinde parlamaya başlamıştır. Hindistan'dan Keşmir ve Kuça yoluyla gelen Budizm, Kuça'da daha çok **Hinayana** mezhebiyle geniş taraftar toplamış ise de asıl kitlesel Budhistleşme Budhizmin **Mahayana** mezhebiyle olmuştur. III. yüzyılın sonları-IV. yüzyılın başlarında Çin'i ele geçiren kuzeyli kabilelerin teşvikiyle Budhizm Çin'de yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde, çok eski bir vaha şehri olan Tun-huang, en önemli Budhist merkezi olmuş ve ilk ciddi çeviri faaliyetleri, *Po yüan-hsin* adlı Hintli bir rahibin Kuça kralı için **Mahayana Sutra'yı** Tun-huang'da 284 yılında tercüme etmesiyle başlamıştır.

Tun-huang'da dünyaya gelmiş Yüeh Chih (Yüeci) asıllı bir Budhist rahip olan **Fa-hu (Dharmarakş)** Budhizm tarihinin en büyük çevirmen rahibi sayılır. Genç yaşta bir Hintli rahibin çömezi olmuş ve Orta Asya ile Hindistan'ı dolaşmıştır. Çin'e dönüşte Tun-huang'dan Ch'ang-an'a giderken yolda çevirilerine başlamıştır. Zamanla büyük bir çeviri dalgasının başlamasına sebep olan bu büyük rahibe halk, "*Ch'ang-an Boddhisatvası*" lakabını takmıştır. 284 yılında Tun huang'dayken **Yogacarabhumi** ve **Avaivartikacakra sutra'yı** çevirmiştir. Ömrünün kalan yıllarında çevirilerine devam etmiş, **Sukhavativyuka**, **Suramgamasamadhi sutra** ve **Vimalakirti (nirdesa) sutra'yı** yeniden tercüme etmiştir⁸.

İpek yolunun maddi getirileri dikkati her zaman bu bölgeye çekmiş, gerek Çin, gerekse Tibet, Türk ve Moğol kökenli bir çok millet ya da kabile bu toprakları ele geçirmek için asırlar boyu bitmez tükenmez mücadelelere girmişlerdir. Bu mücadeleler sonucunda ya bu bölgede çeşitli kültürden kısa ömürlü devletler kurulmuş ya da bölge büyük hanedanlıklara bağlanmıştır. Budhizm Çin kapısında Çin yönetimince bekletiledursun, Çin toprakları siyasi bir kaosa girmeye başlamıştı bile. Büyük Han Hanedanlığı M.S. 220 yılında yıkıldıktan sonra Çin'de ardarda gerçek devlet otoritesi kuramayan bir kaç devlet kurulmuşsa da ülke toprakları en nihayet Çinlilerin asırlardır gelmemeleri için

⁸ Zührcer Erich, *Fo Jiao Zhen Fu Zhung Guo*, çev. Li.C-I, Nanjing, 1998, s. 68, 88-92.

savaşçıları “yabancıların” eline geçmiştir. M.S. IV.-V. yüzyılda bölgede genellikle yabancı (Türk, Tibet ve Moğol) kabilelerinin kurduğu yirmiyeye yakın devlet yaşamıştır. Bu dönem Çin tarihinde "16 Devlet Dönemi" olarak bilinmektedir. Bunların içinde dört tanesi Hun Devletidir: *İlk Chao* (304-329), *Geç veya Sonraki Chao* (319-352), *Hsia* (407-431) ve *Kuzey Liang* (397-439) Hun Devletleri⁹.

Kuzey Liang Hun Devleti¹⁰ (397-439) kısa ömrüne rağmen hem en son hem de en güçlü devlet olarak ayrı bir öneme sahiptir. Kurucusu çok iyi Çince bilen, kurnaz, zeki , dirayetli ve bir askeri strateji dehası olan **Chü-ch'ü Meng- hsün**¹¹ (367 -433)'dür. Amacı bağımsız bir devlet kurmak olan Meng- hsün bunun için gerekli olan cesaret ve savaşçılığı göçebe geleneğinden alırken, sahip olduğu Çin eğitimi sayesinde açık kalpli göçebelerin dürüstlüğü yerine kurnaz Çin siyaseti gütmeyi, başarıya ulaşmakta en uygun metod olarak görmüş ve uygulamıştır. Devletini kurduktan sonra uzunca bir dönem civardaki Güney Liang, Batı Liang ve Batı Chin devletleriyle savaşmış; *Batı Liang Devleti'ni* 421 yılında yıkınca Türkistan'ın (Batı Bölgelerinin) 36 şehri de ona bağlanmayı kabul etmiştir. Böylece İpek yolunun tüm kontrolünü ele geçiren Meng-hsün'un devleti güçlü *Sung* (420-479) ve *Tabgaç* (To-pa Wei) (338-534) devletleriyle barış içinde yaşamak istediye de, özellikle Tabgaçların bu Hun devletini tehlike olarak görmeleri üzerine 439 yılında Tabgaç İmparatoru *T'ai-wu* tarafından yok edildi. Sağ kalan birkaç oğlu ve ona bağlı bir büyük grup, Shan-shan üzerinden çözü

⁹ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1987, s.112,130-157; Chung-kuo T'ung-shih,Taipei,1978, s. 261.

¹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Slkcc (Shih-liu Kuo Ch'un-ch'iu) , Wei Hanedanlığı döneminde Ts'ui Hung tarafından yazılmıştır. On Altı Devlet döneminde yaşamış olan bütün devletler hakkındaki bilgileri ayrıntılarıyla veren çok önemli bir eserdir ve 100 bölümden oluşur. Ancak özellikle rakamlarla ilgili bilgiler diğer kaynaklardakilerden farklı, genellikle biraz abartılı olmakla beraber diğer yıllıklarda bulunmayan bazı kayıtlara bu eserde rastlanmaktadır. Makalemizde Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır., 97, Pei Liang Bölümü.

¹¹ CS (Chin Shu, Chin Hanedanlığı yıllığı) Chin Hanedanlığının (265-420) resmi tarih kitabı olan Chin Shu , başvezir Fang Hsüen Ling tarafından 641-648 yılları arasından yazılmıştır. Eser 130 bölümden oluşmaktadır. Özellikle 100. bölümden sonrası Hun Devletleri ve On altı Devlet döneminde kurulan devletlerin siyasi ve kültürel tarihi açısından çok önemlidir. Araştırmamızda Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır. 129, Meng-hsün Biyografisi; PS, (Pei Shih: Kuzey Hanedanlıkları Yıllığı, 100 Ciltten oluşan eser, 659 yılında Li Yen-shou tarafından yazılmıştır. 386-618 yıllarına tekabül eden Kuzey Hanedanlıkları dönemini anlatır. Eserin Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır.), 93, Meng-hsün Biyografisi, Taipei 1985 baskısı kullanılmıştır; WS (Wei Hanedanlığı Yıllığı.) 551 yılında Kuzey Ch'i (550-572) imparatoru tarafından saray baş katibi olan Wei Shou'ya yazdırılmıştır. Eser 114 cilt, 130 bölümden oluşmaktadır. 93-103 arasındaki on bölümde yabancı kavimlerin siyasi hayatlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümler içerisinde 95. bölüm, İlk ve Sonraki Chao Devletlerine ayrılmış bölümdür. Eserin Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır. 99; Slkcc, 97; A.Taşgıl, a.g.k., s. 13

geçerek Turfan'a (Kao-ch'ang) kaçarak orada 460 yılında Juan-juan'lara bağlanıncaya kadar yaşadı.

Konfüçyüs'un yerleşik Çinli kültürüne hitap eden durağan ve pasif felsefesi Meng-hsün'ün bozkır kültürüne ait özellikler taşıyan hareketli, enerjik kişiliğine hitap etmemişti. Oysa Hindistan'dan Orta Asya'ya yayılma dönemlerinde yerel dinler ve Orta Asyalı kavimlerin düşünce yapısıyla harmanlanarak ortaya çıkan Budhizmin "Mahayana" kolu onu daha çok cezbetmişti. Çünkü Mahayana mezhebindeki "Bodhisatva"¹² anlayışı Türk kültüründeki "Kutlu Kağan" felsefesine son derece uygun düşüyordu. Hinayana yani "küçük gemi" ya da "Kiçig-kölüngü" kişisel kurtuluşu ön planda tutarken, Mahayana yani "Büyük gemi" ya da "Ulug-kölüngü" de ise nirvanaya ulaşmak üzere olan kurtarıcının, halkının kurtuluşunu kendi kurtuluşundan daha önemli görmesi üzerine onu erteleyen bir *Bodhisatva* söz konusuydu¹³.

Zamanının tüm Çinli ve yabancı liderlerinde olduğu gibi onun da yanında "**Şramana**" adı verilen Budhist rahipler bulunurdu. Çince "Sha-men" olarak adlandırılan bu kişilere dini kişiliklerin yanında, taşıdıkları büyücülük yetenekleri onlara daha çok önem verilmesini sağlıyordu. Özellikle edebiyat, tarih, astronomi gibi bilimlere düşkünlüğünün yanı sıra büyücülüğe ve fala derin inançları olduğu gözlemlenen Meng-hsün, bu gibi şramanalara büyük değer veriyordu¹⁴. yabancı kavimlerin 304 yılında Çin'e hakim olmasından itibaren, Budhizm dini artık bu yeni koruyucuları sayesinde serbestçe faaliyet göstermeye başlamıştır¹⁵.

¹² Geleceğin Budhası.

¹³ E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 60; Franke, O., *Geschichte des Chinesischen Reiches II*, Berlin, 1936, s. 290.

¹⁴ Esin.E., "Göktürklerin Ecdadından Tsü-kü Meng-sün (m.367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü**, sayı 100, s.319.

¹⁵304 yılından itibaren çeşitli kavimlerin kurduğu devletler Çin Konfüçyanizmine karşı Budhizmi desteklemiş ve çeşitli yabancı kökenli Budhist rahiplerin faaliyetlerine ön ayak olmuşlardır. Bunlardan çevirmen rahip Yüeh-chih'li bir Mahayana papazı olan *Ch'ih Hsi-lun*, 373 yılında Liang-chou'da "**Shurangama Sutra**" gibi Mahayana mezhebine ait dört Sutrayı çevirmiştir. (M-t. LİU., *Kuscha und Seine Beziehungen zu China vom 2.jh. bis zum 6jh.n.chr.I*, Weisbaden, 1969, s.93.) Budhistler dinlerini ipek yolu üzerinden Çin'e ve uzak doğuya taşıırken Yüeh-chih'lerin kurduğu *Kuşan imparatorluğunun* büyük faydasını görmüşlerdir. O dönemde Sanskritçe kutsal metinler yalnızca Çince'ye değil öncelikle Doğu İran, Soğd ve Kuça dili gibi birçok yerel dile çevrilmekteydi. (R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1981, s.66.). Hindistan ve Türkistan'dan gelen çok sayıda rahip, Tun-huang, Kansu ve Ku-tsang'da konaklıyordu. O. Franke., *Geschichte des Chinesischen Reiches II*, Berlin 1936, s. 194-195; Seichi Kiriya, "Acceptence of Buddhism in the North Liang Dynasty" **TOYO-BUNKO**, no.122, 1967, s. 180. Bu ünlü rahiplerden biri de Kuça'da 379 yılında Sutra tercümelemleri yaptıktan sonra Ch'ang-an'daki bir rahibe okuluna atanarak Kansu Eyaletine gönderilen rahip **Tao-an'dır**. Yanında yüzlerce rahiple birlikte çalışarak büyük bir çeviri okulu yaratan bu rahip bir çok ünlü çevirmen rahibi de yetiştirmiştir. Tao-an, Budhizmin Çin'de gelişmesinde

Hem mahayana mezhebi hayranı olan Kuzey Liang kralının hem de Liang-chou Hunlarının dini hayatında önemli rol oynayan önemli bir kişi vardır. Bu, **T'an wu-chen** veya bir diğer adıyla **Dharmaksema** adlı bir Budhist rahiptir.

Orta Hindistan'da doğan Dharmaksema, altı yaşında babasını kaybetti. Bunun üzerine annesiyle birlikte çalışmak zorunda kaldı. Günün birinde Fa-min adlı bir Hinayana rahibiyle karşılaştı. Rahip onun zekası ve annesinin güzelliğinden etkilenince onu öğrenciliğine kabul etti. On yaşına geldiğinde diğer öğrencilerden zekiliği ve çalışkanlığıyla öne çıkmayı bilen Dharmaksema'nın ezberinde en az 10.000 kelime bulunmaktaydı. Hocası Fa-min'den Hinayana mezhebini öğrenmekte olan bu genç, bir başka rahipten etkilenecek Mahayana mezhebine girdi. Yirmi yaşına geldiğinde ise dağarcığında her iki mezhepten de yaklaşık iki milyon kelime vardı. Yaşadığı bölge halkının Hinayana mezhebinden olmasından dolayı burayı terk ederek Mahayana mezhebinin merkezlerinden biri olan Kuça şehrine geldi¹⁶. Bir müddet burada yaşayan Dharmaksema daha sonra Shan-shan'a (Çerçen) geçti ve kralın hizmetine girdi. Ancak kralın kız kardeşiyle zina yaparken yakalanınca 412 yılında kaçarak Kuzey Liang Hun Devleti

kendinden önceki tüm rahiplerden daha fazla etkili olmuştur. Zührcer Erich., *a.g.e.*, s. 315. Kayıtlarda adı sıkça anılan ve ünlü general *Lü Kuang* ile doğuya dönerek Geç Liang Devleti (386-403)'nde yaşayan Kuçalı rahip *Kumarajiva*'dan da söz etmemek mümkün değildir. İlk Ch'in (351-394) Devletinin generallerinden olan Lü Kuang, 383 yılında 70.000 asker ile Doğu Türkistan üzerine sefere çıkmış, Kuça ve diğer batı şehirlerini ele geçirmiş, tüm bu zengin bölgeleri vergiye bağlamıştı. (TCTC : Tzu-chi T'ung-chien, Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynaklarından sayılır. Eser ünlü Çinli tarihçi Ssu-ma Kuang tarafından derlenmiştir. Eser 294 cilttir ve 1084 yılında bitirilmiştir. Yazar, M.Ö. 403 yılından M.S. 960 yılına kadar olan olayları kronolojik bir sıraya koymuştur. Eserin Taipei 1935-1987 yılı, Hua Shih yayınevi baskısı kullanılmıştır), s. 3316-3317; (Chi T'ang., "Türk tarihine Aid Çin Kaynakları", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1971, sayı II, s. 201). 385'te ülkesine geri dönmesi için emir alan general bu refah içindeki topraklardan ayrılmak istemeyince onu ikna etmek rahip Kumarajiva'ya düştü. Gönülsüzce geri dönmeye karar veren Lü Kuang, 20.000 deve yükü değerli eşya, 10.000 cins at ve onlardan daha değerli olduğuna inandığı Kumarajiva'yı ülkesi Liang-chou'ya götürdü. (TCTC, s. 3343). Liang-chou'da on yedi yıl yaşayan bu rahibin yaptığı çalışmalar ve çeviriler o bölgenin Budhizme kucak açmasında büyük rol oynamıştır. (M.t. Liu., Kuscha... I, s. 93, Ögel, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara, 1981, s. 479- 480; R Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s.66). Yaptığı kutsal metin çevirilerinden bazıları şunlardır. *Lotus Sutra*, *Amida Sutra* (Sonradan bu sutrayı ünlü rahip Hsüan-tsang da çevirmiştir.), *Diamond Sutra*, *Mahaprajnaparamita-sutra*, *Sarvastivadin-vinaya*, *Shatika-shastra* ve *Dvadeshmuka-shastra*. (Zührcer Erich, *a.g.e.*, s. 86; Daha fazla bilgi için bkz. CS. 95, Ek kayıtlar 65 Kumarajiva Biyografisi, s. 2499-2502)

¹⁶ Kao Seng Ch'üan ("Büyük Rahiplerin Biyografileri" anlamına gelen bu eser, Liang Hanedanı (502-550) zamanında Seng Hui-yao (497-544) tarafından derlenmiş, 519 yılında bitirilmiştir. 13 bölümden oluşan eserde Doğu Han Hanedanından Liang Hanedanına kadar olan iki yüz küsur yılda önemli faaliyetler göstermiş olan 450 rahibin hayatını ve faaliyetlerini on farklı kategoriye ayırarak incelemiştir. Makalemizde Liang Hanedanı döneminde yazılmış olan Kao Seng Ch'üan'ın Beijing, 1991 baskısı kullanılmıştır), s. 76-85

topraklarına sığındı. Doğaüstü güçlere sahip olduğunu, ruhlarla bağlantı kurabildiğini ve onlar yardımıyla kadınlara çok erkek çocuk doğurtabildiğini, hastalıkları iyi ettirebildiğini söylüyordu. Onun bu özellikleri, 429 yılında tanıştığı Hun kralı Meng-hsün'ü oldukça cezbetmişti, fakat kralın veliaht olan oğlu tam o sıralarda Hsing-kuo savaşı sırasında öldü. Meng-hsün, sınırsız üzüntüsüne eklenen öfkeyle Buddha'nın onu korumadığını ileri sürerek, elli yaşından aşağı olanların rahiplikten ayrılmalarını emretti. Daha sonra annesi için diktirdiği altı adet heykelin gözyaşı dökmeye başladığını görünce bu durumu annesinin onu uyarması olarak algıladı ve Budhist rahiplere yönelik bu kararını değiştirdi. Müteakiben Dharmaksema'yı hizmetine alarak danışmanı yaptı. Zamanla giderek artan hayranlığı sonucunda ona "Aziz" unvanı bile verdi¹⁷.

Ancak uzun yıllar Chü-ch'ü ailesinin hizmetinde çalışan Dharmaksema'nın sarayda Meng-hsün'ün kızları ve gelinlerine cinsellik dersleri verdiği söylentileri ortaya çıkmış, Meng-hsün önceleri buna inanmamış fakat daha sonra Tabgaç kralının rahibi istemesi ve çirkin söylentilerin ispatlanması üzerine rahibi öldürtmüştü¹⁸.

Dharmaksema'nın¹⁹ kişiliği bir yana bırakılacak olursa o yalnızca Kuzey Liang Hun Devletinin Budhizmi kabulünde değil, Doğu Asya'nın da Budhistleşmesinde büyük rol oynamış kişiydi. Liang-chou'da birçok sutra çevirdi, onun sayesinde bu bölge Budhist metinlerinin çeviri merkezi haline geldi. *Bodhisatvabhumi-sutra*²⁰, *Karuna pundarika-sutra*, *Mahavaipulyamahassannipata-sutra*²¹, *Mahasannipata-sutra*²² ve *Bhadrakalpika-sutra*²³ onun en önemli çevirileri arasındadır. Özellikle, çevirdiği "**Mahaparinirvana**" adlı Sutra Çin Budhizmine büyük etki etmiştir²⁴.

Kuzey Liang devletinin başkentleri olan Chang-yeh (397-412) ve Ku-tsang (412-439) şehirleri Çin'den *Batı Bölgeleri* krallıklarına geçişte bir kilit

¹⁷WS. 99, s. 2208

¹⁸WS. 99 s. 3208- 3209; PS 93 s. 3085; TCTC s. 3844-3845.

¹⁹ Çin kaynaklarında Dharmaksema'yla ilgili farklı bilgiler bulunur: Meng-hsün biyografilerinde Dharmaksema daha çok ahlaksızlığı ve büyücülüğüyle anılırken Li-hsün biyografisinde ise Tabgaç kralı adına Dharmaksema'yı almaya giden Li-hsün'ün, rahibin Meng-hsün tarafından öldürülmesine göz yumduğu, başka bir kaynakta ise Dharmaksema'nın artık batıya geri dönmek istediği fakat Meng-hsün'ün onun kendi aleyhine çalışacağı kuşkuları taşıması sebebiyle öldürttüğü yazar.(M-t. Liu, *a.g.e.*, s. 94)

²⁰402-412 yıllarında Kumarajiva'nın çevirdiği bu eseri Dharmaksema 418 yılında yeniden çevirmiştir.

²¹ 414-426'da Ku-tsang'da çevrilmiştir.

²² Başlamış ama bitirememiştir. Eseri 566 yılında Narendrayashas tamamlamıştır.

²³"Budha'nın Bin İsmi" anlamına gelen bu eserdeki 300 ismi o çevirmiştir.

²⁴ M.-t. LIU., *a.g.e.*, s. 94.

noktasıydı. Kayıtlar bu iki bölge arasında gidiş-geliş yaparken buradan geçen Budhist rahipler ile ilgili 45 olay ve 83 isim zikreder. Meşhur rahip Dharmamitra, Kuça ve Tun-huang üzerinden doğuya seyahat ederken bir süre yolunun üzerinde olan Kuzey Liang Hun devletinin başkentinde kalmış, 424 yılında buradan ayrılarak güneye, Ssu-ch'üan eyaletine gitmiştir²⁵. Ayrıca Kuzey Liang Devletinin Budhizmi kabulünde, bulunduğu coğrafi bölgenin stratejik avantajlarından faydalanarak ticari ülke sıfatını korumak istemesinin yanı sıra Dharmaksema'nın varlığının etkisi de inkar edilemez²⁶.

Meng-hsün saltanat döneminin son yıllarında ölümüne kadar, zamanını çok sevdiği okumakla geçirdi. Çin'den ve Hindistan'dan getirttiği yazmaları tercüme ettiriyor ve Kuzey Liang başkentinde budhist Mahayana mezhebi ve felsefesiyle ilgili dönemin en önemli ve zengin kütüphanesini kurduruyordu²⁷. Hint Edebiyatında bile olmayan yeni Budhist eserler *16 Devlet Döneminde* yazılarak Çince'ye tercüme ediliyordu. Biz bu metinlerin sadece Türk edebiyat tarihi için değil, metinlere yapılan siyasi ve başka konulardaki ilavelerden²⁸ dolayı tercüme edilip incelenmesinin de Türk kültür tarihi açısından elzem olduğuna inanmaktayız

Meng-hsün, devletini kültürel açıdan geliştirdi. Başkent Ku-tsang, okumuş insanların merkeziydi. Ailesi Konfiçyüs ve Budhist öğretileri büyük bir gayretle öğrenmeye çalışıyordu. Ayrıca atalarından biri olan An-yang beyi Chü-ch'ü Chin-sheng, Budhist metinlerini tercüme etmiş olmakla ün salmıştı²⁹. Hatta Kao-ch'ang'dan istettiği iki önemli sutrayı tercüme etmişti³⁰.

Kuzey Liang Kralı Meng-hsün, rahipleri ve bilim adamlarını korumuş, himayesindeki tarihçilere Tun-huang şehri ve Liang bölgesinin tarihlerini yazdırmıştır. Bundan dolayı onu "kendi tarihini -Çince de olsa - yazdıran ilk Türk hakanı" olarak nitelendirmek yanlış olmasa gerek. Elçiler göndererek Sung sarayından Çin edebi eserleri istemiş ve karşılığında ise Budhist çeviriler göndermiştir. Meng-hsün, kendi döneminde bir çok Konfiçyüsçü bilim adamlarını da desteklemiştir. Bunlardan biri de Chin-ch'engli Ts'ung'dır. Ts'ung, Ho-hsi bölgesinde yaşarken "Meng-hsün Hatıraları" adlı on ciltlik bir

²⁵ A.C. Soper., "Literary evidence for Early Buddhist Art in China, I. Foreign Images and artist", **Oriental Art**, no:1, volum: II, summer, 1949, London, s.34.

²⁶ Kiriya, Seiichi, "Acceptance of Buddhism in the North Liang Dynasty", **TOYO-BUNKO**, no.122, 1967, s. 181.

²⁷ Esin, E., "Göktürklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-sün (M. 367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü** sayı.100, s.319.

²⁸ Eberhard, W., *a.g.e.*, s. 158.

²⁹ Esin, E., *a.g.e.*, s.316

³⁰ HU T.,-Li H.-c.-LAO H.-c., *Tu-lu-Fan*, 1987, Hsi-an, s. 36

eser yazmış ama sunamamıştır³¹. Meng-hsün ayrıca Ku-ts'ang şehrinin batısında Lu-ch'en manastırını yaptırmış ve çeşitli Konfüçyanist okullar açmıştır. Meng-hsün'ün oğlu Mu-chien döneminde ise büyük Konfüçyüsçü Liu Ping baş rahip olarak atandı ve emrine birçok bilim adamı verildi³².

Bu kitap alışverişleri Mu-chien zamanında da devam etmiştir. İlimle uğraşma konusunda babasından geri kalmayan Mu-chien 437 yılında Tabgaç ve Sung krallarına hediyeler gönderirken Sung kralına toplam 154 cilt kitap sunmuştur³³.

Meng-hsün ise sağlığında kendine görkemli saraylar yaptırmaktansa Budhist mabedler yaptırmayı tercih etmiş, Çin'deki budhist mağara tapınaklarının içinde en önemli ve en zengini olan ve Tun-huang Bin Buddha Mağaraları olarak bilinen Mo-kaio Ku'da 280 adet "öy" adı verilen Budhist mağara tapınakları inşa ettirmişti. Bunlardan günümüze kadar gelebilen yedi adet mağara Kuzey Liang Hun devleti tarafından yaptırılmıştır. Bu mağaralar Hun resim ve heykel sanatının en güzel örnekleri olduğu kadar Çin erken budhist sanatının da ilk örneklerini oluşturmaktadırlar. 275 numaralı mağara tipik Kuzey Liang Budhist sanatı özellikleri taşımaktadır (Bkz. resim I). Ünlü sanat tarihçimiz Emel Esin bu mağarayı şöyle anlatır:

*"275 numaralı mağaranın uç kısmına bir heykel yerleştirilmiştir ve bu arslanlı taht üstüne bağdaş kurmuş bir Maitreya'yı tasvir etmektedir. Bu Maitreya bir mintan giymiştir ve başındaki üç yapraklı taç ise Türk ikonografisinin klasik taç şekli olarak gelişme gösterecektir. Yan duvarların üst kısmında başka heykeller de vardır ve bunlardan biri iki başlı bir evreni birleştiren bağdaş kurmuş bir insan şekli, i Hakanlı ve Selçuklu sanatına kadar devam edecek bir prototip teşkil eder."*³⁴

Bu mağaradaki bağdaş kurmuş Bodhisatva heykelinin giysisi ve takılarında Türkistan havası sezinlenmektedir Ayrıca sırtındaki yeşil pelerin ise Yunan etkisi taşımaktadır. Bu tip bağdaş kurmuş Budha heykelleri tipik erken dönem Tun-huang sanatını yansıtır.

Aynı mağaradaki bir başka köşede yine erken dönemde sıkça tasvir edilen Sakya öncesi hikayelerinden biri görülmektedir (Bkz. Resim II).

³¹ W.S. 52, s.1157

³² H. Ban., "Foreign Relation of the North Liang Dynastie", Tokyo, 1983, s. 376

³³ Silkcc , 97, s. 670

³⁴ E.Esin, "Göktürklerin Ecdadından Tsü-kü Meng-sün (m.367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü**, sayı 100, s. 323

"Kral Si-pi bir güvercini kartaldan korumak için bacağından bir parça et kestirir ve kartala verir³⁵".

Kuklaya benzeyen bu şahısların hükümdar-bodhisatva'nın fedakarca kabul ettiği bu işkence karşısında duydukları dehşet ve hayranlığı parmaklarını ısırarak, kollarını sallayarak, bazen tepinerek ifade ettikleri açıkça görülmektedir³⁶. Resmin üstündeki küçük nişlerin içinde bağdaş kurmuş Bodhisatva bulunur.

271 numaralı mağara ise Tun-Huang Bin Budha mağaralarının en eskilerinden biridir. Yuvarlak avlunun ortasında Bodhisatva oturmuştur. Bu yapıdaki yeşil ve kırmızı renkler ve motifli tavan Roma tipidir. Duvardaki müzisyen resimleri Kuça ve Karaşar tarzı olup başlangıç dönemi özelliklerini yansıtır³⁷ (Bkz. Resim III).

Bu duvar resimlerinde biraz ilkel, belki de göçebelikten yeni çıkmış bir sanatkarın beceriksizlikleri hissedilmekte ise de asparaların uçuş ve hareketlerinin bir savaş sahnesi tasvirine yakışır şekilde atılmalar ve kol sallamaları ile ifade edilen kuvvetli bir üslub da sezinlenmektedir. Ayrıca bu duvar resimleri gelecekteki Türk sanatının üç özelliğini de taşımaktadır. Kuvvetli bir ifade, grafik eğilimli bir teknik, kırmızı renge düşkünlük.

Mu-chien, 421 yılında Tun-huang valisi olunca bu şehri büyük bir sanat ve din merkezi haline getirmişti. 433'de babası Meng-hsün öldüğünde Kansu bölgesinde Budhizm ve Budhist sanatı yüksek bir seviyeye ulaşmıştı³⁸. Mu-chien döneminde ise Tun-huang ve Ku-tsang şehirleri fikir ve sanatın önemli merkezleri olmuştu. Onun Tabgaç (Wei) kralı tarafından öldürülmesinden sonra 442 yılında kardeşi Wu-wei ve Shan-shan'dan geçerek Turfan'a girdi ve Turfan valisini uzaklaştırdı. 444 yılında ölünce yerine kardeşi An-chou geçti ve Juan-juanların da yardımıyla 450 yılında Singim şehrini yıktı, müddet sonra Chü-Ch'ü ailesi tüm Turfan havzasını bir yönetimde toplamayı başardı. Tahtta 16 yıl kalan An-chou, Turfan'da 460 yılında Juan-juanların hakimiyetine girene kadar hüküm sürdü³⁹.

Kuzey Liang Hun devletinin Turfan'a gelmesi, Turfan'ın medeniyet açısından büyük bir adım atmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. An-chou'un 445 yılında diktirdiği anıt İdikut şehri merkezine dikilmiş olmasına rağmen zamanla "Kağan Kalesi"nin yanındaki Budhist mabedinin güney doğu

³⁵ "Ssu-lu Hsün Li" Ti ch'iu chu pan shih, Taipei, 1981, s. 128, 156.

³⁶ E. Esin., *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, (Türk Kültür El- Kitabı,II, cild I/b'den ayrı basım) İstanbul, 1978, s. 66.

³⁷ Ssu-lu Hsün Li, s. 131.

³⁸ E. Esin., *a.g.e.*, s. 322.

³⁹ PS, 93, s. 3086; WS, 99, s.2210; Slkcc, 97, s.673; E. Esin. *a.g.e.*, s. 325.

köşesinde kalmıştır. 1902 yılı kışında Arkeolog *Albert Grünwedel* tarafından Berlin'e götürülmüş, orada Etnografya Müzesinin deposuna konulmuştu. Ancak II. Dünya savaşı sonlarında Berlin savaşında bombardımanda yok olmuştur. Bu anıttan geriye sadece resmi kalmıştır⁴⁰. Ayrıca 1975 yılına kadar devam eden Turfan kazılarındaki Astana Kabristanında Kuzey Liang Hun Devletinin Turfan'daki dönemlerine ait olduğu tespit edilen birçok belge bulunmuştur. Bunlar, toprak ve ürün cinsine göre alınacak vergiler hakkındaki kayıtları içermektedir. Bu belgelerin tümüne "Mal Döküm Belgeleri" adı verilmiştir⁴¹.

Turfan'da Singim'den yaklaşık 15 km. doğuda bulunan Toyuk Bin Buddha Mağaraları Kuzey Liang Hun devletinin Turfan'a göç etmiş bakiyeleri tarafından yapımı başlatılan tapınak mağaralardır. Bu tapınak kompleksinde toplam 94 mağara bulunmaktadır. Günümüze gelen mağaralardan 1, 2 ve 3 numaralı mağaralar Kuzey Liang Hun Devletine ait mağaralardır. Duvar resimleri üç kat resimden oluşmaktadır. Üst kısımda "Bin Buddha", orta kısımda ise Buddha'nın hayatıyla ilgili hikayeler betimlenmiştir. Ayrıca "Hun Yatağı"⁴²nda Oturan Bodhisatva" resimleri de oldukça dikkat çekicidir. Bu mağaralara Kao-ch'ang Uygurları da bir çok mağara eklemiştirlerdir. Mağaraların birinde bulunan yazıttan, kompleksin Turfan Uygurları döneminde bir Uygur zengininin destekleriyle Soğdulu bir rahip tarafından baştan ayağa tamir edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan arkeolojik araştırmalarda mağaraların içinde gizli rahip odaları keşfedilmiş ve bu odalardan iki çuval dolusu VIII ve IX. yüzyıla ait dokümanlar çıkartılmıştır⁴³.

1972 yılında Doğu Türkistanlı arkeologlar *Astana Mezarlığı* 117 numaralı mezarda Chü-ch'ü ailesinden Chü-ch'ü Feng-t'ai adlı bir görevliye ait olduğu belirtilen bir yazıt bulmuşlardır (Bkz. Resim IV). Görevlinin ölümü, *Ch'en p'ing 13. yılı* yani 455 yılına denk gelmektedir⁴⁴. Ayrıca mezarda kendisi ve karısı P'eng Chih'ya ait giysi aksesuar, makas, bıçak, kumaş ve ipek ruloları bulunmuştur⁴⁵ (Bkz. Resim V).

Turfan'da Kuzey Liang Hun Devletinden kalma bir başka eser ise Chü-ch'ü ailesinden Sung Ch'ing ve karısı tarafından diktirilmiş olan bir stupadır.

⁴⁰ T. HU.,- H.-c. Lİ-H.-c. LAO *a.g.e.*, s. 34-35.; O. Franke, *Eine Chinesische Tempelinschrift aus Idikutsahri bei Turfan*, Berlin, 1907, s.1.

⁴¹ R Machida., "The land ledger of Northern Liang Kingdom found in Turfan Basin" **TOYO- SHI LUN**, 1982/6/20, s.38.

⁴² Bir çeşit portatif askeri yatak, kamped

⁴³ T HU.,- H.c.Lİ- H.-c. LAO, *a.g.e.* s. 123-126.

⁴⁴ T. HU.,- H.c. Lİ-H.-c. LAO, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁵ *Turfan Museum*, Xinjiang Fine Arts and Photo Publishing House, Urumqi, 1992 ; S.-y. MU, H.-s. Ch'i., P. Chang., *The Ancient Art in Xinjiang*, 1993,Urumqi; *Turpan* , China Xinjiang Fine Arts and Photo Publishing House, Turfan 1997

Çin'deki erken budhist sanatının ilk stupa örneklerinden olan bu taş eser, dilimli bir yapıda olup tam tepesi kubbe şeklindedir. Kubbenin hemen altında sekiz hücre bulunmaktadır ve her hücreye bağdaş kurmuş oturan budha heykelleri yapılmıştır. Biraz daha aşağıda Chü-ch'ü Sung-ch'ing ve karısı Chang chih'in ismiyle bir sutra yazılmıştır. En alt kısmında ise sekiz adet kutsal kişinin röliefi vardır. Bunların üst kısmında ise Çin kültüründe "İ-ching", Türkçede ise "İrk" olarak adlandırılan fal işaretlerinden trigramlar bulunmaktadır (Bkz. Resim VI). Bu stupa şu an Berlin Müzesinde bulunmaktadır.

Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyeti Kan-su Eyaleti Chiu-ch'üan şehrinde yapılan araştırmalar sonucunda yine 428 yılında Kuzey Liang Hun devleti tarafından yapılmış olduğu belirlenen bir minyatür stupa bulunmuştur. Bu stupa Turfan'da bulunan stupa ile büyük benzerlik göstermektedir. Yüksekliği 44.6cm'dir ve sekiz köşelidir. Kaidesinde sekiz adet kutsal kişi, onların sağ omuzlarının üst kısmında ise "ırk" işaretleri oyulmuştur. Bunun üzerindeki bölümde bir sutra yazılıdır. Yazının üst kısmında sekiz adet bağdaş kurmuş Budha bulunmaktadır. Diğer stupayla olan en büyük farkı bu stupanın tepesinin diğeri gibi sekiz dilimli değil yukarı doğru sivrilen formda olmasıdır. Halen Çin Halk Cumhuriyeti Lan-chou Bölge müzesinde sergilenmektedir⁴⁶ (Bkz. Resim VII).

439 yılında Kuzey Liang'ı, birkaç yıl sonra da devrik kral Mu-chien'i yok eden Tabgaçlar, Chü ch'ü ailesi etrafında toplanmış olan aydın ve sanatkarlar ile rahipleri Tabgaç sarayına götürdü. Bu olay Tabgaç sanatının doğmasına sebep olmuştur⁴⁷. Kuzey Liang Hun Devletinin yapımına başladığı Tun-huang ve Toyuk Bin Buddha Mağaraları geçen yıllar içinde Tabgaçlar, T'ang ve sırayla başa geçen diğer Çin hanedanlıkları zamanında yapılan eklemelerle zenginleşmiş, günümüzde eşsiz bir doğal açık hava müzesi haline gelmiştir.

SONUÇ

Gerek Tun-huang Mo-kaio, gerekse Turfan Toyuk Bin Buddha Mağaraları Çin Budhizminin erken sanat örnekleri olarak Çin, Japon ve Koreli bilim adamlarınca önemsenmekte ve titizlikle incelenmektedir. Çünkü bu uzakdoğu devletlerinde Budhizm dini oldukça etkin bir şekilde varlıklarını sürdürmektedir. Oysa yüzyıllar önce İslamiyeti kabul eden biz Türkler, bir zamanlar bu din için yaptığımız eserleri görmezlikten gelmekte ve sahipsiz bırakmaktayız. Dünyada iz bırakan bir millet olarak geçmişimizi aramak ve bulduklarımızı korumak, kendi kültür geçmişimizi anlamak açısından son derece gereklidir.

⁴⁶ <http://www.asiasociety.org/arts/monksandmerchants/buddhism.htm> 08.02 .2007

⁴⁷ E. ESİN, *a.g.e.*, s. 334-336

KAYNAKLAR

- BAN, H., Foreign Relation of the North Liang Dynastie, Tokyo, 1983.
- BARTHOLD W., "Kansu" maddesi, **DİA**, VI. cild, s.162-164.
- CS: Chin hanedanlığı Yıllığı. Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır
- ERİCH Zührcer, *Fo Jiao Zhen Fu Zhung Guo*, çev. Li.C-I, Nanjing,1998.
- EBERHARD W., *Çin Tarihi*, Ankara, 1987.
- ESİN Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
- ESİN.E., "Göktürklerin Ecdadından Tsü-kü Meng-sün (m.367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü**, sayı 100
- FRANKE, O., *Geschichte des Chinesischen Reiches II*, Berlin, 1936.
- FRANKE O., *Eine Chinesische Tempelinschrift aus Idikutsahri bei Turfan*, Berlin, 1907.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1981.
- HU T.,-Li H.-c.-LAO H.-c., *Tu-lu-Fan*, Hsi-an 1987
- Kao Seng Ch'üan: Büyük rahipler Biyografisi, Beijing 1991 baskısı kullanılmıştır.
- KİRİYA, Seichi, "Acceptence of Buddhism in the North Liang Dynasty" **TOYO-BUNKO**, no.122, 1967.
- LİGETİ L., *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1946.
- LİU.M-t., *Kuscha und Seine Beziehungen zu China vom 2.jh. bis zum 6jh.n.chr.I*, Weisbaden, 1969.
- MACHIDA, R., "The land ledger of Northern Liang Kingdom found in Turfan Basin" **TOYO- SHI LUN**, 1982/6/20
- MU S.-y, Ch'i H.-s, Chang P., *The Ancient Art in Xinjiang*, Urumqi, 1993
- ONAT Ayşe, "Kuzey Çin'de kurulan Hun Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri, I**, A.Ü.Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987.
- ORKUN H.N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1941

ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara, 1981.

Pei Shih: Kuzey Hanedanlıkları Yıllığı. Taipei 1985

Shih-liu Kuo Ch'ün-ch'iu (On Altı Devlet Tarihi) Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır

SOPER.A.C., "Literary evidence for Early Buddhist Art in China, I. Foreign Images and artist", **Oriental Art**, no:1, volum: II, summer, London, 1949.

"Ssu-lu Hsün Li" Ti ch'iu chu pan shih, Taipei, 1981.

T'ANG Chi., "Türk tarihine Aid Çin Kaynakları", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1971, sayı II

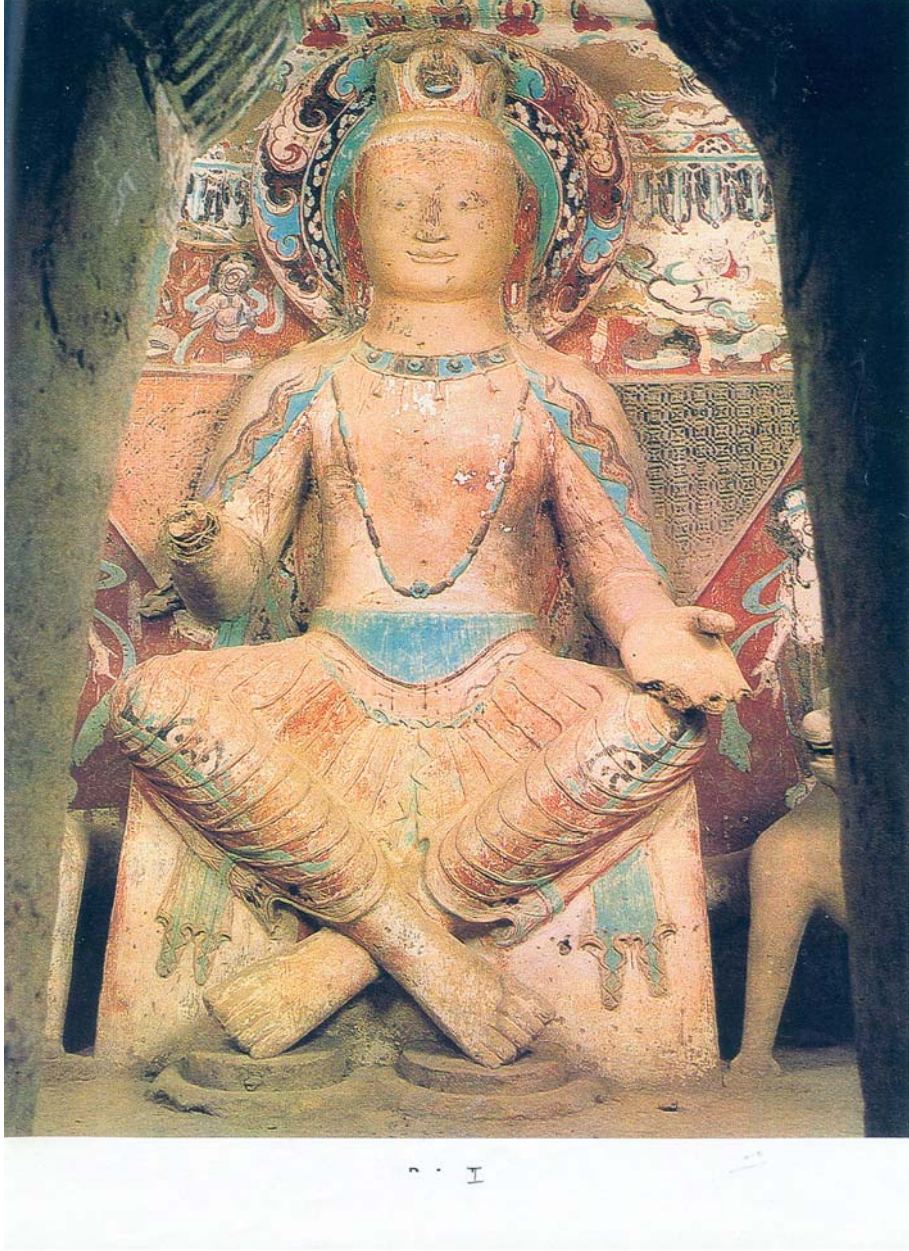
TAŞAĞIL Ahmet, , *Göktürkler*, TTK, Ankara, 1995.

Turfan Museum, Xinjiang Fine Arts and Photo Publishing House, Urumqi, 1992.

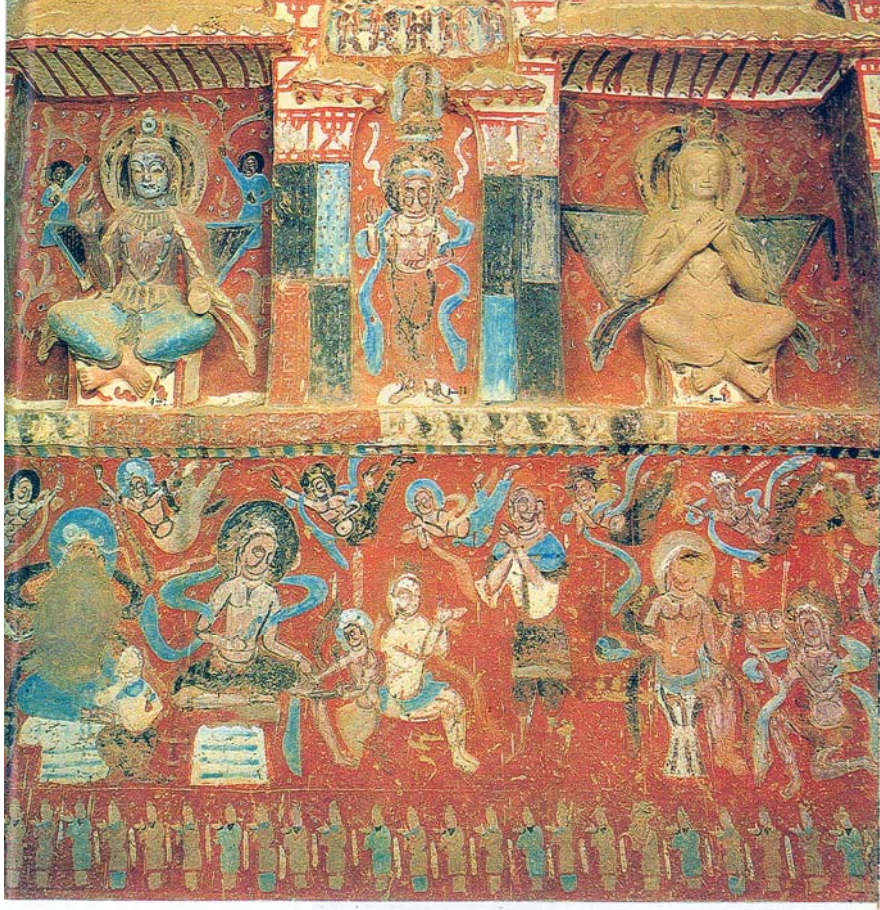
Turpan, China Xinjiang Fine Arts and Photo Publishing House, Turfan 1997.

Wei Shu: Wei Hanedanlığı Yıllığı. Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır.

<http://www.asiasociety.org/arts/monksandmerchants/buddhism.htm>

Resim I

Resim II

Resim III

Resim IV

Resim V

Resim VI

Resim VII